

УДК 81:39(477.83)

**Функціональне навантаження лексики *серце* у тропеїчній системі
І.Калинця: етнолінгвістичний аспект**

Мисик О. А.

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна*

*Стаття присвячена аналізу функціональних особливостей лексики *серце*, дослідженої в етнолінгвістичному аспекті. Розглянуто етносимволічну природу цієї лексики в міфопоетичній картині світу І. Калинця. Простежено специфіку її символічного значення в тропеїчній системі українського поета-шістдесятника. Виявлено, що метафоризація образу *серця* в проаналізованих поетичних текстах мотивована як традиційним для українців розумінням його як морально-емоційного ядра людини, так і авторським світобаченням.*

Ключові слова: *серце, кордоцентризм, І. Калинець, тропеїчна система, етносимволічне значення.*

Міфопоетична картина світу завжди містить зразки етносимволіки слова. Її дослідження дозволяє пізнати «ментальність народу, його міфологічне мислення, виявлення мовних форм, що відтіняють універсальні логічні закони людського мислення» [3, с. 93]. Аналіз етносимволіки слова в художній мові дає змогу з'ясувати картину світу певного етносу; традиційні риси менталітету народу, що залишаються незмінними протягом століть; зміни у світогляді нації на певному етапі історичного розвитку; індивідуальні особливості світосприйняття автора. З огляду на це *актуальним* видається опис лексем, семантика яких має глибинні етнокультурні нашарування, у творах окремих письменників, зокрема у структурі тропеїчної системи, що відображає особливості авторського світобачення.

Такі дослідники, як М. Костомаров, О. Афанасьєв, І. Нечуй-Левицький, В. Липинський, О. Кульчицький, стверджують, що «українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю» [11, с. 10]. Серед типових рис українців Д. Чижевський називає «філософію *серця*», пояснюючи це тим, що «в людському душевним житті глибше, ніж свідомі психічні переживання, служить їх основа – «серце», найглибше в людині, «безодня», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки (Сковорода, Гоголь, Юркевич, Куліш)» [12, с. 17]. Кордоцентризм лежить в основі української ментальності, що проявляється в емоційності, ліризмі, сентименталізмі, чутливості, любові до природи тощо. Українська етнічна модель особистості характеризується перевагою *серця* як «морально-емоційного ядра людини над її розумом, тобто сферою раціонального» [2, с. 407–409]. Це знайшло відображення в художніх текстах українських письменників та стало предметом розгляду у працях Д. Чижевського, І. Голубовської, Л. Кравець та ін.

Мета запропонованої розвідки полягає в дослідженні функціональних особливостей лексики *серце* в структурі тропеїчної системи І. Калинця, поета, який репрезентує «шістдесятництво» як загальнокультурне явище, що пробуджувало національну

свідомість, зберігало етногенетичну пам'ять. Тому закономірно, що його творчість глибоко закорінена в народну символіку, міфологію, духовність. Найвиразніше етносимволіка *серця* виражається в метафорі – тропі осі псевдототожності, в основі якого лежить логіко-лінгвістична категорія тотожності.

У мовній канві поетичних текстів І. Калинця лексема *серце* повторюється близько 150 разів. Для української мовотворчості закономірною є об'єктивація за допомогою неї емоційно-психічного стану людини. Так, за спостереженням Л. Ставицької, «в українській поезії ХІХ ст. душа і серце володіли певною мовно-естетичною самоцінністю у тексті з огляду на кордоцентризм національної художньої свідомості; наявність відповідних лексем уводила в царину багатогранного емоційного світу людини з його мінімальною метафоричною конкретизацією. Епітет, дієслівна метафора, традиційні порівняльні звороти – це той арсенал художніх засобів, що передають палітру духовно-емоційного життя» [8, с. 77].

У руслі цього метафоризація *серця* в поетичних текстах І. Калинця є насамперед засобом вираження внутрішнього стану ліричного героя. Семантику страждання, переживань виражають метафори у таких контекстах: *одній мені серце крає / Тернова дудка* [6 (2), с. 175]; *мені не тільки перетинки / а й серце / розриває* [6 (2), с. 30].

Опредмечення *серця* відбувається через отождоження його з певним змістилищем: *що погляд / (людини чи тварини) – / це вулкан, / який інколи на мить / вивержує зі серця / усю жагу: / жах чи подив, / радість чи біль...* [6 (2), с. 97]; *що суджено і що лежить у серці...?* [6 (1), с. 79].

«Метафоричний «вибух», що стався в поетичній мові ХХ ст., зумовив активне взаємопроникнення семантичних комплексів *серце / душа* – зовнішній світ людини» [8, с. 77]. У поезії І. Калинця трапляються випадки метафоризації *серця* за фітоморфною моделлю *серце – яблуко*, що засвідчує в тексті біль, переживання від втрати при розставанні: *Світ твої обірветься жовтою флейтою фіртки, / серце зірветься з черенки в траву побіч яблук* [6 (1), с. 71].

В основі метафори *із пенька серця стрілить бо якась паросль* [6 (1), с. 75] лежить псевдототожність *серце – рослина*. Цей троп відображає традиційне для українців сприйняття *серця* як місця, в якому виникає і живе кохання, любов тощо. Таке етнолінгвістичне сприйняття *серця* продукує псевдототожність *серце – ружа* (*замість серця / у грудях носим ружу* [6 (2), с. 58]): процес заміщення *серця* ружею передбачає останньою набуття його символічних значень. Поєднання лексем *ружа* і *серце* в межах одного тропу для образного зображення кохання простежуємо в контексті: *Благослови Лілеї і Рожі / в її нестиглому серці* [6 (2), с. 191]. Метафоричний епітет *нестиглий* акцентує увагу на молодості, недосвідченості ліричної героїні.

Щодо тексту *Пронеси ти осінніми ночами / очей своїх непереможну сталь / повз кольори незваної печалі, / повз розум, серце і мої вуста* [6 (1), с. 32], то він демонструє раціональне, емоційно-чуттєве та тілесне як метафорично опредмечені іпостасі ліричного героя, хоча тут метафорична конструкція утворюється швидше на перетині осей псевдототожності та суміжності.

Лексема *серце*, означена метафоричними епітетами на позначення рис характеру людини, може метонімічно позначати особу: *благенькі серця* [6 (1), с. 81], *Христове [справедливе – О. М.] в тебе серце* [6 (1), с. 172], *ледаче серце*, [6 (2), с. 308] тощо.

Увесь спектр душевних переживань асоціюється в українців із *серцем*. Значною мірою це стосується й віри у вірші «Вогонь Купала»: *Молимося вогню, що тужить нашою кров'ю, / що папороть серця запалює покликом предків* [6 (1), с. 45]. Думка чи ідея, вербалізована метафоричним словосполученням, підпорядкована авторському задуму, а кожен його компонент «виражає певну семантику, яка у тій чи тій мірі стосується всього речення або контексту» [7, с. 140]. Тому в один асоціативний ряд можна об'єднати лексеми *Купала, вогонь, папороть, серце*: Купала – свято, під час

якого відбувалося поклоніння вогню, що мав очищувальну силу; в купальську ніч розквітає папороть, а хто її знайде, розумітиме мову дерев і звірів, стане ясновидцем, знайде скарби [9, с. 372–373; 4, с. 321–322]. Таким чином, у генітивній метафорі *папороть серця* серце ототожнюється саме з язичницькою вірою предків, на що вказує і лексема *кров*. Повернення до первнів можливе через посередництво серця. Осмислення серця як осередку віри демонструє й такий текст: *серце обривається, / обважніле вірою* [6 (2), с. 182].

Цикл «Символи Сквороди» засвідчує мовно-поетичну інтерпретацію основних універсальних понять, осмислених великим філософом. М. Льницький зазначає, що «сковородинська модель ... не вміщується в модель І. Калинця, який шукає «нову філософію серця» [5, с. 99]. На нашу думку, якщо філософські роздуми Г. Сквороди про серце є теологічного спрямування, то в Калинцевих текстах вони спрямовані в етнічну площину. У цьому аспекті привертають увагу поетичні рядки: *Початок дерева життя — у серці, / його велінням дерево росте* [6 (1), с. 172]. Образ дерева постає як першопочаток життя [4, с. 177] і пов'язаний з етнічними константами. Серце, осмислене у філософських координатах, І. Калинець пов'язує з іменем Г. Сквороди. Водночас, розширюючи метафоричну семантику, поет апелює до кордоцентричної внутрішньої сутності українця. Тому метафора *початок дерева життя — у серці, / його велінням дерево росте* [6 (1), с. 172] характеризується яскравим конотативним забарвленням: гармонійний розвиток можливий за умови звернення до своєї справжньої сутності. Експлікацію подібних метафоричних значень засвідчують контексти: *Щоб істину, неначе голку в сні, / найпослідуцій серцем в серці віднайшов* [6 (2), с. 64]; *Ми серцем бачим, серцем зорим / в розмитій букві від сльози / і води тихі, й чисті зорі* [6 (2), с. 76]; *не зупиняйся в переддвер'ї — / до серця глянь — в його печерах / відшукуй злагоди закон* [6 (2), с. 70].

Індивідуально-авторське розуміння серця демонструє генітивна метафора *золоті ворота серця*. У ній контаміновано символіку золотих воріт як «одного з давніх символів України» [1, с. 201], зокрема «символу Київської держави» [4, с. 253], та серця як виразника світовідчуття нації.

Калинцева метафорична конструкція *май серце неподільне, бо півсерця / чуже для Бога, Бог йому чужий* [6 (1), с. 172] корелює з теологічно-філософським розумінням серця Г. Сквородою, постає якого неодноразово згадується в текстах, передусім в образі «дивака»: *я сам собі володар / в імперії серця / а для іншої / пальцем не рушу* [6 (2), с. 302]. Відомий український мислитель жив за своєю філософією, що підтверджує генітивна метафора *імперія серця*.

В основі метафоричного переосмислення серця лежить також псевдототожність *серце – пам'ять*, яку простежуємо в текстах, що виражають сильні емоційні переживання ліричного героя, як-от: *життя жовтого листочка, що потрапив до / тюремного дворика, триваліше у людському / серці, аніж його побратимів на камені міста* [6 (2), с. 21] або *і відлік пурпурового часу оживає / у мому серці / плачу від раювання* [6 (2), с. 284].

Персоніфікація як троп логіко-лінгвістичної осі псевдототожності полягає в «перенесенні людських ознак і властивостей на феномени світу живої і неживої природи», останні ж «наділяються даром мови, здатністю мислити, відчувати, демонструють схожість із людським тілом» [10]. У таких тропеїчних структурах лексема *серце* реалізує в тексті відразу два значення: «орган тіла» і «символ зосередження почуттів, настроїв, переживань, зокрема любові, тощо». Подібні значення об'єктивуються в численних контекстах: *росте камінчик без коріння / виріс рожевим каменем / тепер він / як скеля / та серце м'яке має / і маленьку дівчинку / любить* [6 (2), с. 145]; *У синьї квітки / золоте серце: / вона любить / срібну росинку / і золоту осу. / У синьї пташки / золоте серце: / вона любить / і золоте яєчко, / і сорокате. / У синьї річки*

/ золоте серце: / вона любить / і золоту рибку, / і рибку синю [6 (2), с. 233]. У другому прикладі етносимволічну конотацію увиразнює метафоричний епітет *золотий* із вторинним значенням – «здатність сильно відчувати, любити», який корелює з іншим кольоризмом – синій.

У метафоричній конструкції *він* [поцілунок – О. М.] *також обдарований / серцем / яке не витримує / такого безконечного / болю* [6 (2), с. 9] вживання лексеми *серце* у структурі тропа для створення емоційно-психологічного персоніфікованого образу поцілунку також наштовхує на думку про український кордоцентризм, поетично трансформований автором.

Звернення до води у формі молитви-прохання *не огортай / караючи / кригою / наші серця і суходолі* [6 (1), с. 160] актуалізує народні вірування: «Вода у предків була святою, вона обожнювалася... Вода очищає людину від гріхів. Земна вода поєднана з небесною, а тому є символом морального і духовного очищення» [1, с. 83]. Лексеми *серце* і *суходолі* є однорідними членами речення, залежними від дієслова *не огортай*, що об'єктивує традиційну для української етнокультури псевдототожність *природа – внутрішній світ людини*. Покритий кригою суходіл є наочним образом, що апелює до сенсорних відчуттів людини, зокрема тактильних (холоду), зорових (зима асоціюється з відмиранням природи), і відображає зовнішній світ людини. Внутрішній світ символізується в образі серця, причому позитивні його якості суголосні поглядам Г. Сковороди, а огортання серця кригою тотожне духовному збайдужінню і зvierодженню.

Висновок. Проведені дослідження засвідчують, що в мовній картині світу І. Калинця лексема *серце* характеризується виразною етнічною конотацією, зберігає етносимволіку, яка в тропейчній системі поета зазнала індивідуально-авторського переосмислення. Воно ґрунтується на традиційному для українців розумінні серця як одного з провідних духовних орієнтирів, як морально-емоційного ядра людини, в якому зароджуються і перебувають кохання, туга, страх, віра тощо.

Перспективність подібних досліджень визначає те, що вони спрямовують на вивчення інших українських етносимволів, засвідчених у художній творчості.

Список літератури

1. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу / І. О. Голубовська // *Studia linguistica* : [зб. наук. пр.] – К., 2010. – Вип. 4: До 80-річного ювілею професора Нікітіної Фіонілли Олексіївни. – С. 400-412.
3. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 223 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
5. Ільницький М. Ключем метафори відімкнені вуста. Поезія Ігоря Калинця [Текст] / М. Ільницький. – Париж – Львів – Цвікау: Зерна, 2001. – 192 с.
6. Калинець І. Зібрання творів: у 2 т. / І. Калинець. – К.: Факт, 2004. – Т. 1: Пробуджена муза. – 416 с.; Т. 2: Невольнича муза. – 544 с.
7. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття: семантико-функціональний аспект: монографія / Л. О. Пустовіт / [упор. В. І. Матюша, П. А. Матюша, І. Л. Михно]. – К.: УНВЦ "Рідна Мова", 2009. – 243 с.
8. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10 – 30 рр. ХХ ст. / Л. О. Ставицька. – К.: Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
9. Сто найвідоміших образів української міфології / [В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак]. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.

10. Слухай Н. Персоніфікація в поетичній мові Шевченка [Електронний ресурс] / Н. Слухай // Toronto Slavic Quarterly. Spring 2007/ # 20. – Режим доступу : <http://www.utoronto.ca/tsq/20/index20.shtml>
11. Українська душа / [ред. В. Храмова]. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.
12. Чижевський Д. Філософські твори: у 4 т.; / Д. Чижевський / [за заг. ред. В. Лісового]. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1. – XXXVIII. – 402 с.

Мысык О. А. Функциональная нагрузка лексемы сердце в тропеической системе И. Калинца: этносимволический аспект // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 26 (65). № 1 – С.143-147

Статья посвящена анализу функциональных особенностей лексемы сердце, исследованной в этнолингвистическом аспекте. Рассмотрено этносимволическую природу этой лексемы в мифопоэтической картине мира И. Калинца. Прослежена специфика ее символического значения в тропеической системе украинского поэта-шестидесятника. Выявлено, что метафоризация образа сердца в проанализированных поэтических текстах мотивирована как традиционным для украинцев пониманием его как нравственно-эмоционального ядра человека, так и авторским мировоззрением.

Ключевые слова: *сердце, кордоцентризм, И. Калинец, тропеическая система, этносимволическое значение.*

Мысык О. The functional meaning of the lexeme heart in the I. Kalynets' trope system: ethnolinguistic aspect // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65). No 1 – P.143-147

In the article the ethnosymbolic nature of the lexeme heart in the mythopoetic picture of the world of I. Kalynets is analyzed. The specificity of its symbolic meaning in the trope system of Ukrainian poet-sixties is investigated. It was found out that the most clearly the ethnic symbolics of the heart is expressed by metaphor – the trope of pseudoidentity, that is based on logical-linguistic identity category. It was found out that metaphorization of the heart in the poetic texts that are analyzed are motivated by both its traditional Ukrainian understanding as one of the leading spiritual guidance and moral and emotional core of the man and author's world view. In I. Kalynets' poetic texts metaphorical structure containing the component heart objectifies suffering, emotions, love, memory, etc. The contamination of the lexeme heart with other ethnonational marked lexemes (the tree of life, the golden gate, water, fern, gold, blue, etc.) reinforces the appropriate connotation of the texts and demonstrates the individual rethinking of the corresponding image. Some correlations between metaphorical structures with the lexeme heart in H. Skovoroda and I. Kalynets were found out, but if the first demonstrates theological direction, the second shows evident ethnic connotation. The prospect for further research is to study other Ukrainian ethnic symbols in literature.

Key words: *heart, cordocentrism, I. Kalynets, trope system, ethnosymbolic meaning.*

Поступила до редакції 16.04. 2013 р.